
Білі плями Шевченкових «Гайдамаків»*

Ольга Слоньовська,

*кандидат педагогічних наук, професор кафедри
української літератури та журналістики
ВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»*

Історична концепція «Гайдамаків» Т. Шевченком розроблена до найменших деталей. Два прологи – власне вступ та інтродукція – свідчать про добру ознайомленість Кобзаря з історією не тільки України, а й Польщі. Інтуїтивно, але напрощуд точно визначив автор роль і місце Катерини II у повстанні та її намаганні підпорядкувати Польщу Росії за допомогою коханця, польського короля Станіслава Августа Понятовського. Дані свідчать, що роман Катерини II з ним розпочався, коли майбутня імператриця ще тільки була великою княгинею й знаходилася при російському дворі як наречена російського царя. Як стверджувала сама Катерина II в листі-покаянні до Григорія Потьомкіна, де вона перелічувала всіх своїх коханців та нешлюбних дітей, С. Понятовський був її фаворитом у 1755–1761 роках і від цих стосунків народилася нешлюбна донька, яка через рік «щасливо» померла.

Польський король Станіслав Понятовський у справі приєднання Польщі до Росії, крім власного рішення, звичайно, мусив опиратися на голосування сейму, але воно не виявилось сприятливим для такої афери. Для узаконення державного рішення короля була створена проросійська Радомська конференція – воєнний союз польських магнатів, які ратували за приєднання Польщі до Росії і навзаєм очікували від Петербурга високих нагород та безцінних подарунків за своє, по суті, зрадницьке стосовно «Ойчизни укоханої» рішення. На противагу цій групі 29 лютого 1768 року зібралася Барська конфедерація, учасники якої взяли

зброю в руки, щоб відстояти незалежність Польщі. Як це було характерно для тих часів, питання віри означало й приналежність до певного політичного покровителя. З цієї причини барські конфедерати свою злість скерували проти українського православ'я, яке ще від часів Переяславської ради підпорядковувалося православ'ю російському. Гоніння на всіх, хто відмовлявся стати католиком, було страшним: конфедерати навіть православних священиків нищили десятками в день, запрягали їх у плуги, били терновими різками, а з простих віруючих знущалися як тільки могли й хотіли. Отже, прихід конфедератів до титаря за церковною скарбницею був викликаний не лише підказкою переляканого за власну дочку й власні гроші Лейби, а просто неминучим у тих умовах.

Собі на допомогу барські конфедерати запросили французьких радників на чолі з генералом Шарлем Франсуа Дюмур'є. У 1770 році, тобто уже після придушення Гайдамаччини, але ще триваючого російсько-польського протистояння, цей воєначальник був відправлений французьким урядом до Польщі з грошима для барських конфедератів. У Польщі Дюмур'є сформував великий бойовий загін, але був розбитий у травні 1771 при Ланскороні армією Михайла Суворова, а після цього нібито за перевищення даних Дюмур'є повноважень відкликаний французьким урядом.

Та повернімося до кульмінаційних моментів Коліївщини. Коли Катерина II ввела на Правобережну Україну війська, що почали громити військові угруповання барських конфедератів, українські селяни сприйняли

* Початок див. у № 3, 2014.

ці факти як такі, що цариця стає на їхній захист, і почали, у свою чергу, нападати на конфедератів. І хоча «освячення ножів», яке описує Т. Шевченко, як своєрідний бунтарський Великдень, не мало такого величезного розмаху, як це подано у творі, все-таки, дійсно, з-під стін Мотронинського монастиря вийшло 70 озброєних ножами гайдамаків, якими керував Максим Залізняк. Як це часто буває в умовах стихійного бунту, між людьми поповзли чутки, що конфедерати залучили на свій бік кримського хана. Страх перед страшною розпорою і ненависть до окупантів зробили свою справу: ріками полилася кров, до повсталих сотнями почали приєднуватися як селяни, так і запорожці. Київщина, Брацлавщина, Уманщина запалала. Сотні поміщиків, в основному поляків, були зарізані або повішені. Рейд Залізняка залишав по собі згарища в Жаботині, Смілій, Черкасах, Корсуні, Каневі, Богуславі, Лисянці. З Чигирини Максим Залізняк розсилав по всій Україні свої «універсали», які піднімали на боротьбу нові сили повстанців. Вже через два тижні після початку заворушення військо Залізняка налічувало 12 тисяч, а під Уманню їх кількість сягнула понад 40 тисяч.

Але все це сухі історичні факти, а текст Шевченкових «Гайдамаків» в основному сприймається читачами на рівні емоційно-почуттєвої сфери, а не логічного осмислення, як цього вимагає епос: «Специфіка лірики полягає в тому, що вона в конкретно-чуттєвій формі виражає людські переживання, думки... Ліричний твір збуджує уявлення про явища дійсності і змальовує людські характери способом передачі переживань. При читанні ліричного твору перед нами постає образ людини в її переживаннях, які нас хвилюють. Якщо автор епічного твору намагається збудити наші почуття, змальовуючи картини життя, то поет-лірик хвилює нас насамперед передачею почуттів, викликаних явищами життя, лише в більшій чи меншій мірі згадуючи про ці явища [8, с. 285–286]». До того ж, на думку О. Потебні, у процесі роботи ліричний текст проявляється як творча самореалізація без якоїсь свідомої мети або покладених завдань, а ще кожен ліричний твір великою мірою завжди є автобіографічним, бо переповнений почуттями, пережитими реально чи уявно самим автором.

Пристаючи до текстального аналізу «Гайдамаків», не можна обминати увагою особливості ліричних складників твору, їх виразного домінування над епічними компонентами. Іншими словами, художні засоби в тексті «Гайдамаків» часто-густо важливіші від сюжету, конфліктів і навіть трагічних розв'язок. Щоб не бути голослівними, пригадаємо, що польського короля Яна Понятовського, котрий будував плотьські втіхи поставив вище від долі Речі Посполитої, яка при його правлінні зазнала трьох катастрофічних поділів і як держава надовго зникла з карти Європи, Т. Шевченко словами барських конфедератів осуджує і зневажає. Для цього і в польській опозиції, і в Т. Шевченка, який знав не тільки про того-часні, а й пізніші події, були всі підстави: як тільки цариці ставленник став непотрібним, Катерина II забула його так міцно, що навіть під час подорожі Україною не дозволила Понятовському приїхати на прийом у Київ. Понятовського Т. Шевченко характеризує епітетом «жвавий», тобто не тільки «самозакоханий», «легковажний», «грайливий», «рухливий», «веселий», а й, треба розуміти – «хитрий», «підлий», «нечистий на руку». Свідома польська знать, конфедерати, які в місті Барі склали опозицію королеві-зрадникові, у поемі «Гайдамаки» дають Станіславу Понятовському значно точнішу, просто вбивчу характеристику:

Поганець, наймит москаля! [18, с. 67].

Розпусний характер вінценосної партнерки Станіслава Понятовського Т. Шевченко підкреслює простонародним парафразисом «щебра пані», яким у сере-

довищі польського простолюду прийнято було замінювати більш брутальні й фривольні словесні характеристики гулящої жінки. Врешті, хоча образ Катерини II в поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» можна вважати закулісним, увагою простого народу у творі цариця не обділена, адже й насправді серед обуреного діями барських конфедератів українського поспільства ширилися чутки про «золоту грамоту» Катерини II, якою цариця нібито звільняла всіх учасників повстання від кріпацтва. Історичні згадки свідчать, що керівник Максим Залізняк покладался на писане слово-відзову цариці, яке в часи Коліївщини уже було рідкістю (російські вінценосні особи, зокрема Катерина II, вже навчилися не залишати слідів своєї протиправної політики), хоч у часи Гетьманщини міждержавні документи практикувалося доволі часто. Фактом також залишаються переправлені контрабандою із Лівобережної України три вози ножів, які було урочисто освячено в Мотронинському монастирі на свято Трійці.

Очевидно, Максим Залізняк був утаємничений у зв'язки ігумена Мелхіседека Значко-Яворського і російської цариці, адже й з канви самого тексту Шевченкових «Гайдамаків» випливає, що йдеться не про звичайного послухника, а роллю, характером і місцем в організації селянського повстання рівну ігуменові особистість. Як свідчать історичні джерела, Максим Залізняк був родом з містечка Медведівки на Чигиринщині. Ще підлітком опинився на славному Запорозжі, де провів 14 років. Коли Залізнякаві було близько тридцяти літ, він раптово змінив хід власного життя і став послушником спочатку Жаботинського, а потім Мотронинського монастирів. Причини занедбання монашого чину й переходу в табір повсталих досі не з'ясовані. Цілком імовірно, що очолив визвольну боротьбу Залізняк за дорученням ігумена Мелхіседека Значко-Яворського. Правда, на допитах він так і не зізнався, хто порадив йому очолити повстання, а Значко-Яворський категорично заперечував свою причетність до участі в гайдамацькому русі й освяченні ножів, аргументуючи тим, що саме в той час узагалі не перебував у монастирі, бо виконував обов'язки благочинного в підлеглих парафіях. Проте незаперечним залишається той факт, що ігумен Мотронинського монастиря вважався найвпливовішою особою у справах православної віри й часто їздив до Петербурга, де міг мати аудієнції з Катериною II.

З повсталих Максим Залізняк намагався створити військо за зразком козацького. Він запровадив перепис колів, поділив їх на десятки, сотні й полки, як це було характерно для реєстрового війська в часи Гетьманату. У взятій Умані повсталі скликали раду, як було прийнято в реєстрових козаках. Виважена й обдумана політика Максима Залізняка, численні перемоги, панічний страх шляхти породили в народі віру, що появився реальний шанс відновити соборну вільну Україну. За твердженням Миколи Аркаса, вибори керівників повстання відбувалися також подібно до виборів козацької старшини. Очевидно, ці організаційні моменти й вирішили долю чільників. Катерина II злякалася збройного відторгнення від імперії всієї Малоросії і вирішила, що настала пора придушувати повстання, оскільки воно й так уже перекинулося на Лівобережжя, що входило до складу Росії, а також знищити Запорозьку Січ, щоб подібних потуг ніколи не повторювалося. Головну роль у розгромі основних сил гайдамаків відіграв донський полковник зі своїм військом Василь Гур'єв. Спочатку він заперечував з Іваном Гонтою та Максимом Залізником, запевнивши їх, що об'єднані однією метою, повсталі разом з російською армією громитимуть шляхту. У час застілля наївний Іван Гонто, почувши від Гур'єва, що наступного дня рушають на Бердичів, де зосереджено головні сили конфедератів, у запалі вигукнув, що він зі своїм військом готовий рушати походом навіть на Варшаву. Тим часом генерал

Кречетніков затаївся у Грековому лісі біля Умані й чекав умовного знаку для нападу. Тож коли гайдамаки перепилися, «донці» Гур'єва пов'язали й перебили більшість із них, а війська генерала довершили страшну справу. Максима Гонту й Івана Залізняка було присуджено до страшних мук, переповідати які не вважаємо за потрібне, оскільки подаємо сайти, на яких про це дають велику за обсягом інформацію історики-професіонали. Скажемо тільки, що різні джерела володіють жажливою інформацією: загалом тоді Україна втратила від 15000 до 30000 повстанців. Правда, не всі російські воєначальники погодилися стати карателями. Гусарський капітан Станкевич зі своїм загonom приєдналися до гайдамаків, яким вдалося уникнути ув'язнення, й ще кілька місяців нападав на душогубів.

Тарас Шевченко не втаює, що під час роботи над «Гайдамаками» не знав подробиць загибелі Івана Гонти й Максима Залізняка. Для нього вони – герої і мученики, і цими словами сказано більше, ніж можна було б описати картини страшних тортур. Специфічна реалізація головної сюжетної лінії «Гайдамаків» – лінії визвольної боротьби українського народу, очолюваного Максимом Залізником та Іваном Гонтою, – тільки підкреслює романтичний світогляд молодого Т. Шевченка, адже історичні герої під його пером перетворюються в суто романні ідеали, своїми поривами й жертвністю недосяжні для нащадків.

По-іншому постає у «Гайдамаках» народ, особливо якщо йдеться про індивідуалізованих дійових осіб, а не узагальнену громаду «в сірій свитині [18, с. 87]», «у постолох [18, с. 62]». І хоча дехто із шевченкознавців наголошує, що прототипом Яреми Галайди був реальний повстанець Семен Неживий, даних про цю особу надто мало, а творча уява Т. Шевченка, якою він любовно огортає свого наймита-сироту-байстрюка, надто барвиста, щоб постать конкретної особи тримала у своєму гравітаційному полі літературного героя. Та й морально-естетичне домінування любовної сюжетної лінії над історичною у «Гайдамаках» не випадкове. За висловом Івана Франка, причиною такого явища стало те, що вже в цьому творі Т. Шевченка «шування ідеалу в минувшині доспіває тут остатню свою пісню [16, с. 135]». Як і П. Куліш, який висловлювався про те, що надто довго українці тягають за собою мертвого трупа козаччини, маючи на увазі, що українська література повинна витворити як взірці для наслідування новий образ-характер чи образ-тип, вкрай потрібний у нових історичних умовах, а не всоте на всі лади переспівувати минувшину, Т. Шевченко навіть у ранньому періоді творчості вже усвідомлював, що славних героїв козаччини не воскресити, історію – не переписати. Проте, як начитана людина і геній, рукою якого водить Бог, Кобзар також мусив розуміти, що протягом віків митці старалися через яскраві особистості, причому здебільшого через не-історичні, а саме ті, що нечітко окреслені народною пам'яттю, не прототипні, а так би мовити, узагальнені, типізовані, дати сукупний образ народу, з багатьох можливих образів-характерів виліпити виразний образ-тип: «Поети все і всюди показують нам одиничні факти, а носителями їх являються незвичайні, виїмкові люди. Значить, ціль поетів не така, щоби їх твори давали змогу кому-небудь виробити собі суд о цілій народі... Чим вище розвинений, чим геніальніший поет, тим ясніше в його творах з-поза шкаралуції випадкових форм, часових і місцевих подробиць виступає загальнолюдський, безсмертний зміст чуття, змагань і ідеалів, спільних усім людям, що живуть в кожній живій душі, коли не повно, то хоч в зав'язку [15, с. 466]». І Галайда, й Оксана в «Гайдамаках» є саме такими образами.

Очима Яреми читач бачить картини безправного становища простого люду, завдяки участі Галайди в

повстанні перед реципієнтами Шевченкового твору постають панорамні масштаби народного збурення, велич народних мрій і виразні прояви державницького мислення («В степах України блисне булава [18, с. 87]»). Й хоча Ярема кров від крові, плоть від плоті є породженням часу, настроїв і світобачення рідного народу, все-таки втілюється в цьому образі щось краще від гайдамацького середовища загалом. Те, що Ярема не комплексує і обирає собі за велінням серця найвродливішу дівчину, незважаючи на соціальну нерівність і тавро байстрюка та ще й наймита в шинку, те, що від бажання просто збагатитися на трофеях еволюціонує до людини, яка під час повстання знаходиться в перших рядах, поряд з чільниками з відповідно козацькими регаліями: гетьманом Максимом Залізником та полковником Іваном Гонтою, те, що не просто визволяє поганьблену Оксану, а негайно одружується з нею, переступивши поговорі і народну мораль, свідчить про в короткому часі сформовані такі риси Яреминого характеру, як сила духу, мужність, далекоглядність, надійність, уміння правильно вести себе в екстремальних ситуаціях. Ніякі випробування не можуть збити Ярему з того курсу, який диктує йому совість. І хоча деколи від страшної звістки про долю Оксани, невимовних страждань та відчаю парубок шаленіє, Галайда – все-таки не патологічний убивця, не мародер, не цинік. Активна участь у подіях Коліївщини навчила хлопця добре розбиратися в людях. Йому не потрібні лестощі Лейби, який, усвідомивши, що Ярема – права рука Залізняка, та при цьому не проминувши боляче вкляти страшною інформацією про Оксану, улесливо звертається до свого колишнього наймита на «ви» («В будинку... з панами... / Вся в золоті» «Виручай же!..» / «Добре, добре... Які ж бо ви, / Яремо, завзяті [18, с. 98]»); Галайда пропускає мимо вух будь-чий недобрі слова на адресу Оксани, незалежно, чи їх каже наївний підліток («І кажуть, що вкрали / Дочку його, коли знаєш [18, с. 89]»), ненароком завдаючи парубкові болю, чи навіть бойові побратими, які зумисно співають брутальних перезвянських пісень, намагаючись заставити Галайду забути осквернену гвалтом титарівну, чи й Іван Гонту, що під впливом дітовбивства зовсім зашкаруб серцем:

*Добре, добре!.. Залізнице,
Гукни, щоб палили.
Преподобиться з ляхами...
А ти, сизокрилий,
Найдеш іншу [18, с. 100].*

Звичайно, ми можемо сумніватися в разючому переродженні попихача без роду-племіні й навіть призвища у свідомого громадянина, що бачить себе і завтрашній день народу в гетьманській державі; можемо подумки іронізувати з вибору Яремою прізвища Галайда (дослівно: «безхатченко»), яке нічим, хіба що милозвучністю, не відрізнялося від пропонуваного йому двох попередніх (Голий, Біда); можемо осуджувати за намагання розбагатіти на воєнних трофеях («Свячений достану. // Дасть він мені срібло-злото, Дасть він мені славу; / Одягну тебе, обую, / Посаджу, як паву, / На дзиглику, як гетьманшу, / Та й дивитися буду [18, с. 74]»), але не маємо права кепкувати з життєвого вибору козака, що вже має неабиякий авторитет серед повсталіх і готовий цим авторитетом пожертвувати, коли всупереч народній моралі, забороні безпосереднього ватажка Залізняка, зумисних брутальних перезвянських пісень з уст бойових побратимів, які саме фривольними співанками висловлюють свою категоричну незгоду з рішенням Яреми порятувати й одружитися з оскверненою Оксаною. Образ Галайди глибоко народний і цілісний. Тяжкі переживання сирітського дитинства, безправні найми у корчмі, обителі зла й нищення всіх моральних устоїв, щира любов до Оксани, змужніння в надзвичайно короткий проміжок перебування у війську Максима

Залізняка не сприймаються читачами як казкова розв'язка, а як своєрідний візир високого гуманізму в ставленні до жінки-жертви.

Образ Лейби в середовищі гайдамаків також не є чужорідним тілом. Історія донесла інформацію про реального єврея Янкеля, що не просто багато разів допомагав Богданові Хмельницькому, але й особисто рятував йому життя і виконував найскладніші доручення. Корчмар у «Гайдамаках», на перший погляд, постать однозначно негативна, але як тільки в його шинку появляються конфедерати, становище сільського Лейби міняється до невпізнання, й перед читачами він постає в іпостасі схильованого й не на жарт стурбованого долею власної дитини люблячого батька, який заради неї може пожертвувати всім. Здається, з причини саме такої авторської атестації читачі мали би сприймати Лейбу лише негативно. Проте Шевченко заздалегідь посвячує реципієнтів свого твору в найсокровенніше для єврейської сім'ї – виводить образ красуні-дочки, при цьому чітко розмежовуючи її саму та ласого до грошей батька:

*А на ліжку...ох, аж душно!..
Білі рученята
Розкидала, розкрилася...
Як квіточка в гаю,
Червоніє; а пазуха...
Пазухи немає –
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти, –
Одна шепче. Несказанно
Гарна нехрещена!
Ото дочка, а то батько –
Чортова кишенья [18, с. 69].*

Заради порятунку власної дочки від ганьби, а можливо, й від смерті, Лейба здатний на все: на брехню, на злочин, на завідомо гріховну клятву. Саме шинкар спроваджує конфедератів до титаря, натякаючи на церковній скарбниці, що її зберігає титар у себе вдома, а щоб якнайшвидше вступилися з корчми, й на тому, що підстаркуватий, неспроможний захистити ні себе, ні інших вдівців ще й має дочку-красуню.

На жаль, у нами перечитаних літературознавчих статтях образів Лейби майже не відводиться місця. А тим часом саме колишнього шинкаря Ярема, почувши від підлітка-гайдамаки про насильницьку смерть титаря й викрадення ляхами Оксани, заздалегідь, тобто ще до визволення коханої дівчини, посилає в Лебедин, щоб той напивав безпечно місце для її майбутнього перебування. Не хто інший, а Лейба стає Галайдою чи не єдиним порадиником і спільником в досить небезпечній справі Оксаниного визволення. Саме колишній роботодавець пропонує Яремі всі можливі варіанти порятунку полонянки: танцями і пиятикою приспати на довгий час пильність Гонти, щоб той не тільки не помітив зникнення Лейби та Яреми, а й, що значно важливіше: передчасно не розпочав наступ на поляків, що отаборилися в маєтку («Гонту забавляйте, / З півпруга, а там нехай [18, с. 98]» (як міра часу, упруг – півднини, але у розмові між Лейбою та Яремою йдеться про півпруга, тобто про те, що поки єврей справиться з покладеним на нього завданням, Галайдою прийде відволікати увагу ватажка близько трьох годин – прим. О.С.), адже якщо наступ почнеться до визволення Оксани, дівчина може загинути; викупити («Гроші мур ламають [18, с. 98]»); обміняти («Скажу ляхам – замість Паца [18, с. 98]» (Міхал Пац – один з чільників Барської конфедерації, отже, в поемі могло йтися про когось із його родичів, захоплених повсталими в полон – прим. О.С.)), а насамкінець особисто бере участь у визволенні Яреминої коханої з охопленого вогнем поміщицького палацу:

*Ярема з Лейбою прокрались
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху та й полинув
У Лебедин [18, с. 100].*

Можна резонно пригадати, що Ярема не знає про роль Лейби у її поневоленні конфедератами, тому сприймає шинкаря за односторонця в справі визволення дівчини, але якщо припустити, що Галайда довідався б і навіть убив колишнього шинкаря, то мусимо погодитися, що рятувати кохану з ним усе-таки не пішов би ніхто інший. Лейба, очевидно, ризикує собою не зі страху перед Яремою і, скоріше, навіть не за добру плату, а через муки власної совісті.

Ще одним моментом нашого дослідження є дещо драгливий навіть для сучасних літературознавців висновок, що належить ще І. Франкові, власне, думка про відсутність конфліктних картин у «Гайдамаках». Але мовиться зовсім не про брак конфліктних ситуацій у творі – вони є! Йдеться про відсутність опису цих процесів з обох боків. Приклади? Скільки завгодно! Шинкар потурає безправним Яремою, не тільки не даючи йому хвилинки відпочинку, а й морально добиваючи свого слугу тим, що власну дружину-шинкарку йменує їмостою, оскільки в уявленні Лейби це слово дорівнює лексемі «пані», але в селянському розумінні хлопця – значенню «попадає»: «Яремо! Герш-ту, хамів сину? / Піди кобилу приведи, / Подай патинки господині / Та принеси мені води, / Вимети хату, внеси дрова, / Посип індікам, гусям дай, / Піди до льоху, до корови, / Та швидше, хаме!.. Постривай / Упоравшись, біжи в вільшану: / Їмості треба. Не барись» / Пішов Ярема, похилився [18, с. 67]». У відповідь на численні приниження Ярема мовчить, безслесно кориться. Озброєні і нахабні конфедерати, наївшись і напившись за рахунок корчмаря, цинічно знущаються з Лейби в його ж таки шинку – Лейба, ще зовсім недавно такий зухвало-жовчний у стосунках з Яремою, виконує всі їхні п'яні примхи, аж до танцю в решеті, й покірно зносить приниження. Далі – страшніше: «...Катують титаря – оп'ять не бачимо конфлікту, а тільки кінець трагедії, смерть титаря в муках; по сій хвилі прибігає Оксана і оп'ять замість конфлікту – мліє на трупі батька, і так її омлілу забирають конфедерати, по чім поет лишає її зовсім на боці, не маює її терпіти в замку, а тільки виводить її на сцену після катастрофи якої реконвалесцентку на тлі ідилічної тиші монастиря. А криваві події Коліївщини? Поет ані одним штрихом не маює нам супротивлення панів, ані одної битви; гайдамаки ходять, ріжуть людей, мов без оружну худобу, бенкетують на пожарах посеред трупів, і коли поет справді маєач перо в крові, то є се кров не жива, людська, що пливе серед болів конання, а кров з цинобру та карміну, розроблена на палеті (змішана на палітрі художника для отримання того відтінку, якого йому треба – прим. О.С.) [15, с. 460–461]». На першому етапі мусимо з'ясувати жанр, адже від специфіки твору залежить розуміння композиції і сюжету, позасюжетних елементів та питомих компонентів лірики, що в ліро-епічному творі завжди беруть верх над суто епічними ознаками, зокрема сюжетом. Наявність взаємосув'язі ліричного, епічного й драматичного як родових ознак і досить рельєфне розгортання двох сюжетних ліній, а також великий текстовий обсяг і достатня кількість виокремлених промовистими назвами розділів дають нам усі підстави говорити не про поему, а якраз про роман у віршах, що цілком логічно доведено Михайлом Левченком у книжці «Випробування історією: український дожовтневий роман». Правда, сучасний шевченкознавець Василь Пахаренко визначає жанр Шевченкових «Гайдамаків» так: «За жанром «Гайдамаки» – героїчно-історична романтична ліро-епічна поема-епопея [17, с. 88]». І теж має рацію.

«Гайдамакам» Т. Шевченка притаманні єдність епічно-го, ліричного й драматичного як складників різних родів літератури, що характерно для жанру історичного роману у віршах. Крім цього, романна оповідь передбачає романного героя, романні події, романні проблеми й суто романні колізії. Це означає, що навіть пригодицький, не кажучи вже про художньо-історичний, роман мусить тримати своїх реципієнтів у постійній напрузі, а героям, закономірно, пропонувати складні, небезпечні для їхнього життя і долі їхніх рідних ситуації. Художній час історичного роману ніколи не дорівнює реальному часу: він значно більший за обсягом. Микола Гнатюк акцентує на цьому, взявши за основу роль пейзажів у «Гайдамаках» Т. Шевченка: «Цікава в поемі композиційна функція пейзажів. Картини природи в «Гайдамаках» – це тло, на якому розгортаються події, засіб локалізації останніх. Виразно показано в «Гайдамаках» усі чотири пори року [11, с. 53]», тому що романіст завжди своєрідно «розтягує» події нагнітанням непереборних перешкод, тяжкого вибору, злетами й падіннями персонажів твору, панорамним показом історичного дійства. Тож не дивно, що читачам «Гайдамаків» здається, що Коліївщина тривала, як мінімум, півроку, а то й майже рік, тоді як насправді повстання почалося наприкінці травня – на початку червня й до початку липня 1768 року було жорстоко придушене, іншими словами, дія стихійного бунту обмежувалася часом, що становив усього ледь більше місяця.

Романний герой, як відомо, не може бути особистістю пересічною, йому не дозволено виявитися людиною, задоволеною власним життям, інакше літературний характер, за висновком Й.-В. Гете, виявиться гладкою кулею, на якій не зможе надовго втриматися погляд читача. Герой роману завідомо не повинен бути задоволений власним життям, йому має боліти страждання народу, винятково яскрава особистість повинна відчувати національні кривди, так би мовити, на власній шкурі, але набагато вразливіше й сильніше, ніж інші. Романний герой завідомо має бути нещасливим, а тому його характер повинен поставати у вигляді многогранника: «...У багатограннику кожна площина випромінює інший блиск, інше затемнення, іншу барву, інші тіні й відблиски; стривожений погляд затримувється, наполегливо намагається охопити як ціле те, що саме розсіюється і, наче нерозгадана загадка, привертає постійну, хоч і миготливу увагу [10, с. 53–54]». Власне, саме такими є Ярема Галайда, Іван Гонта, Максим Залізняк, навіть титарівна Оксана.

Аналізований нами історичний ліро-епічний роман Т. Шевченка справедливо займає ключову роль у його літературній спадщині. Ще Іван Франко справедливо застерігав від надто спрощеного розуміння «Гайдамаків», неодноразово наголошував на художньо слабких і сильних уривках цього віршованого твору. Більше того, цей літературознавець вважав «Гайдамаків» тією точкою відліку, яка розпочинає вимір Кобзарєвої геніальності: З «Гайдамаків» виплили дві такі струї, що породили найкращі Шевченкові твори. Здається, немов складники, змішані ще в «Гайдамаках», дедалі розкладаються, діляться та очищуються... Той високий патріотизм влився огненним словом у поеми «Сон» (1844) і «Кавказ» (1845)... А друга струя, що вилася з того спільного збірника і йшла рівнобіжно з першою... породила прегарні перли нашої літератури, як «Катерину», «Наймичку», «Відьму», «Марину», «Петруся» та «Княжну». Але в обох тих струях течія спільна і дно спільне – протест проти погані сучасного ладу, опертий на сильнім та не засліплений почутті гуманності [16, с. 136]. Як свідомо людина, Кобзар аж ніяк не схвалював кровопролиття, й цей умовивід відбився в його всім відомому висновку з «Передмови»: «Слава Богу, що минуло!». Вже з цієї причини оцінка «Гайдамаків» не може ґрунтуватися на акцентуванні на оспівуванні ворожнечі й

ненависті, а тільки на всебічному аналізі проблеми людини в історії, проблемі її морального вибору, злочину, каяття й катарсису.

Література

1. Аркас М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г.Сарбея: 2-е факс. вид. / Микола Аркас. – К. : Вища школа, 1991. – 456 с.: іл.
2. Басс І.І. В.Г. Белінський і українська література 30–40-х років XIX ст. / Іван Басс. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1963 – 175 с.
3. Бахтин М. Эстетика словесного творчества / Михаил Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 443 с.
4. Белинский В.Г. «Альф и Альдона...» Соч. Н. Кукольника / Виссарион Белинский // Белинский В.Г. Собрание сочинений в девяти томах. – Том пятый. Статьи, рецензии и заметки: апрель 1842 – ноябрь 1843. – М. : Художественная литература, 1979. – С. 277–281.
5. Белинский В.Г. «Гайдамаки». Поэма Т.Шевченко / Виссарион Белинский // Белинский В.Г. Собрание сочинений в девяти томах. – Том пятый. Статьи, рецензии и заметки: апрель 1842 – ноябрь 1843. – М. : Художественная литература, 1979. – С. 275–276.
6. Ващенко Г. Виховання мужності і героїзму / Григорій Ващенко // Визвольний шлях. – 1954. – № 8. – С. 25–31.
7. Взяття Умані // [http://uk.wikipedia.org/wiki/Взяття_Умані_\(1768\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Взяття_Умані_(1768)).
8. Волинський П.К. Основи теорії літератури / П.К. Волинський. – К. : Радянська школа, 1967. – 366 с.
9. Восстание Железняка // <http://aktiv.com.ua/archives/6895>.
10. Гете И.-В. Народная книга поэзий / Иоганн Вольфганг Гете // Гете И.-В. Об искусстве / / Сост., вступит. статья и прим. А.В. Гулыги. – С. : Искусство, 1975. – С. 391–395
11. Гнатюк М. Поема як літературний вид / Микола Гнатюк. – К.: Дніпро, 1972. – 111 с.
12. Коліївщина: як це було? // [http://uk.wikipedia.org/wiki/Взяття_Умані_\(1768\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Взяття_Умані_(1768))
13. Левченко М. Випробування історією: Український дожовтневий роман / Михайло Левченко. – К. : Дніпро, 1970. – 260 с.
14. Слоньовська О. Конспекти уроків з української літератури. Нове прочитання творів. 9 клас. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 410 с.
15. Франко І. «Наймичка» Т. Шевченка/ Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 29. Літературно-критичні праці: 1893 – 1895. – К. : Наукова думка. – С. 447 – 469.
16. Франко І. Темне царство / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 26. Літературно-критичні праці: 1876–1885. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 131–154.
17. Пахаренко В. Шкільне шевченкознавство: Навчальний посібник / Василь Пахаренко. – Черкаси: Брама – Україна, 2007. – 254 с.
18. Шевченко Т. Гайдамаки / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 61–112.
19. Шевченко Т. Коментарі: Гайдамаки / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 442–466.
20. Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє послання / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837–1847. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 250–255.
21. Шевченко Т. Холодний Яр / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Том перший: Поезія 1837 – 1847. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 256–257.
22. Шевченко Т. Щоденник / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Твори в п'яти томах. – Т. 5. – К. : Дніпро, 1979. – С. 11 – 234.
23. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К.: МП Фенікс, 1992. – 158 с.
24. Юркевич П. Вибране / Пвмфіл Юркевич. – К. : Абрис, 1993. – 397 с.